

‘जो देश माती घालवतो, तो देश स्वतःचा आत्मा घालवतो!’

प्रसंग- जलसंधारण प्रादेशिक कार्यशाळेनिमित्त मार्गदर्शन

दि. १५-२-२००५, स्थळ - जैन हिल्स, जळगाव

‘मातीतून मोती उगवतात’ असे म्हणतात. या मातीचे मोल भाऊ जाणून आहेत. जैन हिल्सला संपन्न झालेल्या ‘जलसंधारण’ विषयक कार्यशाळेत या विषयांशी संबंधित अनेक महत्त्वाच्या पैलूंचा ऊहापोह त्या दृष्टीनेच करतात. जलसंधारण, मृदू संधारण कामाला एकात्मिकपणे गुंफण्याची गरज व्यक्त करून गांधीजींना अभिप्रेत ‘सुराज्य’ संकल्पना स्पष्ट करतात.

शेतकरी बांधवांनी आधुनिक तंत्राचा पुरेपूर वापर केल्यास, ते ‘स्वावलंबी’ कसे होतील या विषयी भाऊ मार्गदर्शन करतात. ते सद्सद्विवेकबुद्धीला स्मरून चांगले काम करताना निर्भय राहण्याचाही अनमोल सल्ला देतात. ऑर्गॅनिक फार्मिंग आणि जलसंधारण-मृदूसंधारण मॉडेल बाबत महत्त्वपूर्ण माहिती देताना, आपला ‘इंडिया’ झालेला देश, पुन्हा ‘भारत’ कसा होऊ शकतो, यावरही उपाय योजना सुचवतात.

सन्माननीय व्यासपीठ, उपस्थित कृषीनिष्ठ श्रोते हो,

जलसंधारण, मृदूसंधारण आणि शेती या सगळ्यांकडे एकात्मिकपणे पाहण्याचा दृष्टिकोन वाढीस लागणे ही काळाची गरज आहे. दुर्दैवाने शासनामध्ये व्यवस्थापकीय सोयीसाठी ही सगळी खाती विभागलेली आहेत. म्हणजे मृदूसंधारणाच्या कामाची जबाबदारी एकाकडे आहे, तर जलसंधारणाची दुसऱ्याकडे आणि शेतीचे काम तिसराच सांभाळतो अशा कप्याकप्यातून त्याची जी कापणी, किंवा तोडणी होते, छाटणी होते या छाटणीमध्ये समाजाचा दमही छाटला जातो.

मित्रांनो, शासन हे समाजाची सेवा करण्यासाठी आहे असे आपण मानतो कारण घटनेमध्ये ते अभिप्रेत आहे! परंतु कामांच्या विचित्र पद्धतीमुळे आणि इतर अनेक कारणांमुळे शासनातील अनेक अधिकारी भ्रष्टाचार करतात, म्हणजे ही तर अवनतीच अवनती! होते काय की, शासनाचे अधिकारी, कर्मचारी जी काही कामे करत असतात ती कामे लोकांपर्यंत खऱ्या अर्थाने, चांगल्या पोहचतच नाही. खरेतर हे मूलभूत प्रश्न आहेत, याचे एकत्रीकरण जर करता आले तर, ते करायला पाहिजे नंतरच आपण या विषयाचे एकत्रीकरण करू शकतो. जलसंधारण, मृदूसंधारण कामाला एकात्मिकपणे गुंफले पाहिजे, तसे गुंफावयाचे

ठरविल्यास त्यामध्ये कोणाचे दुमत होईल, असे मला वाटत नाही.

माझ्यामते ज्यांना ज्यांना ह्याचे महत्त्व नीट समजले आहे, ते सर्व योग्य पद्धतीने अंमलात आणण्याचा प्रयत्नही करीत असतात. आपल्याला आश्चर्य वाटेल की, महासत्ता असलेल्या अमेरिकेतसुद्धा फक्त सहा मंत्रालय आहेत, आणि आपल्याकडे किती आहेत? आपल्याकडे साठ आहेत आणि उत्तर प्रदेश, बिहार या प्रांतामध्ये शंभराच्या वर आहे. हे आपसातच भांडत राहतात आणि आपसामध्येच यांचे एवढे प्रश्न निर्माण होतात की, जनतेचे प्रश्न सोडवायला वेळच मिळत नाही हा आपल्या देशाचा मूलभूत व्यवस्थापकीय प्रश्न आहे. कोणाचाच कोणाला पायपोस नाही आणि त्यामुळे खूप प्रश्न निर्माण होतात. जिल्हाधिकारी श्री. प्रकाश साबदे साहेब इथे बसलेले आहेत. मित्रांनो, जिल्हाधिकाऱ्यांना इंग्रज सरकारने फार मोठ्या पदव्या आणि पद बहाल केल्या होत्या हे आपल्याला माहित आहेच.

मला आठवते इंग्रजांनी शासनात, राज्यपालांना इथे बाय अपॉईंटमेंट आणण्यात आले. राज्यपाल आले आणि गव्हर्नरने या देशाचे व्यवस्थापन कसे चालवायचे ते ठरवले. त्यावेळी एका जिल्हाधिकाऱ्याने गव्हर्नरला पत्र लिहिले. त्या पत्रात लिहिलेले होते की, ‘जिल्हाधिकारी या नात्याने मला जबाबदारी मिळली आहे, पण मी काय काय करायचे? माझ्या कामाच्या संदर्भात कोणत्या जबाबदाऱ्या आहेत? मला जिल्हाधिकारी म्हणतात, म्हणजे महसूल जमा करणे एवढेच माझे काम आहे का?’ त्यावेळी राज्यपालांनाही प्रश्न पडला. कारण त्यांना संबंध देशाची घडी बसवायची होती. ते पहिले पत्र माझ्या वाचण्यात आले. त्यात त्यांनी लिहिले की, what you can do I will never tell you, what you should me upso I will not tell you, what you think I should do you tell me’ ‘तुम्हाला त्याची परवानगी कशासाठी? तुमचे काम काय? ते तुमचे काम तुम्ही स्वतःच बघितले पाहिजे? पण एक लक्षात घ्या की, सगळ्यांवर डोळा ठेवण्यासाठी म्हणून तुम्हाला सगळे अधिकारच दिले आहेत’. त्याला आपण इंग्रजी भाषेमध्ये रेसीज्युअल अॅथॉरीटी (उरलेले अधिकार) असे म्हणतो.

कोणाचे कुठे काही जमत नसेल तर ते प्रश्न जिल्हाधिकाऱ्यांकडे येऊन सोडवले जातात. म्हणून सुदैवाने जिल्हाधिकाऱ्यांची नेमणूक केली काहीही असो, ते कलेक्टर साहेबांना विचारावे लागेल. जिल्हा परिषदेचा प्रश्न असो, प्रसिद्धीचा प्रश्न असो किंवा कोणताही असो. मूळ शब्द त्या पत्रात आहे: ‘रेसीज्युअल पॉवर ऑफ रेस्टेंडींग कलेक्टर’ हा खलिता होता त्या जिल्हाधिकाऱ्यांचे ते अतिशय सुंदर पत्र आहे. फक्त सहा ओळींचे पत्र आहे. तुला जे काम

करणे शक्य आहे ते तू वरिष्ठ अधिकाऱ्यांना विचारायचे नाही. वरिष्ठांचे जे काम करणे शक्य आहे त्यांनी त्यांच्या वरिष्ठांना विचारायचे नाही, ते त्यांनीच करायचे आणि तुमचे कुठे अडत असेल, तरच तुम्ही त्याला विचारायचे की, मला हे करायचे आहे पण हे जमत नाही.

मला फक्त संदर्भ सांगा आणि समजा ते काम परस्परच करून टाकले तर अधिक चांगले! तुम्ही विचार करा; आजची आपली उलटी पद्धत आहे. तुम्हाला सर्व माहितीच आहे, तुम्ही शासकीय अधिकारीच आहात त्यामुळे गोंधळ कशापद्धतीने चालतो, हे अधिक स्पष्ट करून सांगण्याची आवश्यकता नाही. सर्वसाधारणपणे लिपिक माणूस वरिष्ठ अधिकाऱ्यांचे पाय आणि खालच्यांचे पोट धरून असतो आणि हा लिपिक ज्यावेळी काहीतरी करेल, तेव्हा वरिष्ठ अधिकारी हलेल आणि वरच्या साहेबांना संदर्भ दिल्याशिवाय मधला काहीही करणार नाही या सर्व चक्रात जनतेची पिळवणूक होते. निदान छप्पन्न वर्षांनंतर आपण हे समजून घेतले पाहिजे की, आजची पिळवणूक निदान स्वातंत्र्य ज्यांनी आपल्याला मिळवून दिले त्यांना ते अभिप्रेत नव्हते. गांधीजींना तर ते मुळीच अभिप्रेत नव्हते. त्याचे कारण असे आहे की, गांधीजींनी स्वराज्याचा अर्थ जो लावला होता तो ‘सुराज्य’ असा होता! आणि स्वतःचे राज्य म्हणजे खेड्यात राज्य असले पाहिजे, असा होता. दुर्दैवाने गांधीजींचा पॉइन्ट ऑफ व्ह्यू जवाहरलालजींनी त्यावेळी स्वीकारला नाही, म्हणून गांधीजींचे स्वप्न आणि गांधीजींच्या स्वप्नातला ‘भारत’, विनोबाजींच्या स्वप्नातला ‘भारत’ निर्माण झाला नाही.

आज आपण जो ‘भारत’ बघत आहोत तो ‘इंडिया’ आहे! हे भारताचे दर्शन नाही! इंडियामध्ये सगळे मध्यवर्ती आहे. सनसेट वर वर असे चालते आणि त्यानंतर मग खाली खाली जेव्हा येतो तेव्हा काहीही शिल्लक राहत नाही अशी परिस्थिती आहे. या गोष्टीमध्ये कुठेतरी बदल घडलाच पाहिजे आणि तो जर घडू शकला, तर शासनाची जी खरी भूमिका आणि शासनाचे जे खरे काम आहे ते जनतेपुढे येईल. त्यामुळे सगळ्यांना आनंद वाटेल आणि परस्पर, पण एकमेकांच्या साहाय्याने पुढे जाऊ शकतो. एका मूलभूत प्रश्नाची मांडणी तुमच्यासमोर केली, तो आजच्या विषयाला तेवढाच धरून नाही, पण ‘एकात्मिक’ हा शब्द त्यातून निघाला! जैन हिल्सवर ‘जलसंधारण’ या महत्वाच्या विषयावर प्रादेशिक कार्यशाळा घडवून आणली, याबद्दल विशेष आनंद आहे! अकरा वर्षांपूर्वी व्ही. बी. पाटील पहिल्यांदा या शेतावर आले त्यावेळी प्यायलासुद्धा इथे पाणी नव्हते. पण मित्रांनो, परिस्थिती

बदलते. कष्ट करण्याची तयारी मात्र हवी.

१९८८-८९ ची ही गोष्ट आहे. पहिली बोअरवेल इथे जी टाकली, दोन तासातच आटली. त्यानंतर इथे छोटासा खड्डा तयार केला आणि त्यामध्ये प्लास्टिक टाकले आणि त्यामध्ये पाणी आणून टाकले आणि त्यावर सुमारे एकशे दहा झाडे लावून ती वाढविण्यात आली. त्यानंतर सुमारे एकशे दहा झाडे लावली आणि तीही वाढविण्यात आली. त्यानंतर जलसंधारण आणि मृद् संधारण हे दोन कार्यक्रम मी स्वतः उभे राहून हातात घेतले आणि नंतर काय झाले? मित्रांनो, हा फार मोठा इतिहास आहे. चाळीस वर्षांचे तुम्ही पंधरा मिनिटात बोला, अशी अपेक्षा असेल तर कसे सांगणार? केवढा मोठा इतिहास आहे. आज आपण जैन हिल्सवर तीस लक्ष लिटर प्रतिदिन थू आऊट द इयर म्हणजेच शंभर कोटी लिटर पाणी निर्माण करतो. ते साचल्यानंतर खाली जाते, खाली गेल्यानंतर विहिरी भरतात आणि नंतर ते झाडांना मिळते. आपण शंभर कोटी लिटर पाणी इथे निर्माण करू शकलो.

जर मला ईश्वराने विचारले तुला पृथ्वीवर पाठवले होते काय केले? गेला तसाच परत आलास का? तर त्यावेळी मी निश्चितपणे ईश्वराला सांगेल की, शंभर कोटी पाणी निर्माण केले माझ्या जीवनातली सर्वात मोठी उपलब्धी कोणती असेल, तर ही आहे असे मी मानतो आणि हे सर्वसाधारणपणे खेड्यात शक्य आहे. (टाळ्या)हे सगळे रेनवॉटर हार्वेस्टिंगचे जे कार्यक्रम आहेत ते विशिष्टपूर्ण आहेत. तुम्हाला असे सरसकट सांगता येणार नाही की, प्रत्येक ठिकाणी हे करू शकाल. जिथे समजा पठार आहे किंवा सपाट आहे, तिथे आपल्याला करता येणार नाही. पण प्रत्येक शेतामध्ये आपण आपल्या विहिरीवर पडणारे पाणी थांबवू शकलो, तर तीस टक्के शेती निश्चितपणे आपण दोन पिकांसाठी उपयोगात आणू शकतो. त्या शेतकऱ्यांच्या जीवनामध्ये जर तुम्हाला खरा आनंद निर्माण करायचा असेल तरच ही धडपड करा! त्या जमिनी कोरडवाहू ठेऊन, त्याला टँकरने पाणी देत राहाल तर, त्या गावाला किंवा त्या शेतकऱ्यांना आपण कधीच आनंद देऊ शकणार नाहीत.

आपण शेतकऱ्यांना शासन निर्भर करतोय, शासनयुक्त करीत नाही. त्याने स्वतःचे शासन केले पाहिजे त्याने स्वतःच्या पायावर उभे राहिले पाहिजे अशी जर आपली प्रामाणिक इच्छा असेल तर आपण तो ‘स्वावलंबी’ कसा होईल, याची व्यवस्था करायला पाहिजे. कायमस्वरूपी व्यवस्था म्हणजेच त्याच्या तुलनेत त्याला दहा महिने, पाणी एक तृतीयांश भागाकरिता एप्रिल आणि मे सोडून, असे दहा महिने पाणी आणि वीज मिळेल असे कार्यक्रम

राबवले पाहिजे. जर त्याने ते थोडेसे आधुनिक पद्धतीने म्हणजे ड्रिप इरिगेशन वगैरे वापरले, तर ते त्याला बारा महिनेही पुरेल. एवढे पाणी एकतृतीयांश क्षेत्रामध्ये तो या तंत्रज्ञानाने आणू शकतो आणि हे सर्व गणित करूनच मी जैन हिल्सवर या जलसंधारण आणि मृदुसंधारण या विषयावर सुरुवात केली होती की, पाचशे एकर जमीन आहे. जो भूदल आहे त्याचा सर्वसाधारण एक भूगोल आहे.

जिल्हा परिषदेचे दोन पाझर तलाव इथे ह्याच परिसरात होते, पण ते परिणामकारक नव्हते. एका परिपत्रकानुसार प्रत्येक पाझर तलावाचा एक ओव्हर फ्लो काढलेला असतो. तिथे पाईपही टाकलेला असतो. तो तीन फूट गोलाईचा पाईप असतो आणि असा एक नियम आहे की, त्यावर एक व्हॉल्व असावा आणि समजा तो फुटला तो पाझर तलाव वाचेल, तेथील अधिकारी तो व्हॉल्व लावायलाच विसरले, म्हणून या पाझर तलावाचे पाणी तिथे थांबतच नव्हते. सगळे पाणी त्या पाईपातूनच वाहून जात होते. खरे म्हणजे पाझरण्याच्या ऐवजी वाहत होते. ज्यावेळेला आमच्या हे लक्षात आले की, या पाझर तलावाला सहा वर्षे झाली आहेत आणि तो असा वाहून कसा काय जातो? म्हणजे डिसेंबर तर जाऊ द्या. पण नोव्हेंबरमध्येसुद्धा त्यात पाणी थांबत नव्हते. सप्टेंबरपर्यंत तर पावसाळाच सुरु असतो. तर त्याचा शोध घेता घेता आम्हाला असे कळाले की, त्यांच्याच एका माणसाने सांगितले की, असे असण्याची शक्यता आहे.

आता पंचायत कशी आहे बघा, मी पण शेतकरी आहे. सकाळी सहा वाजताच शेतावर जातो माझ्या माणसांशी बोलतो. हा जर पाझर तलाव सुधरवायचा असेल, तर काय करायला पाहिजे? तर जिल्हा परिषदेची परवानगी लागेल. जिल्हा-परिषद परवानगी देणार नाही. मी म्हणालो का नाही देणार? त्यांचा तलाव आपण सुधरवणार आहोत. त्यात वार्डट काय करणार? या प्रसंगी मला एक गोष्ट आठवली मी तुम्हाला सांगतो माझ्या मित्राला म्हणालो की, आपण चांगले काम करत आहोत की वार्डट? आपण चांगले काम करतो आहोत असे माझा मित्र म्हणाला मग मंजूर आहे. माझ्या आठवणीमध्ये १९६३ मध्ये मी एक पेट्रोल पंप तेथे उभारला. त्यामध्ये तो पेट्रोलपंप आणि हायवे. त्याकाळी हायवेमध्ये चाळीस फुटाचा किंवा साठ फुटाचा असा पट्टा होता, आणि माझ्या पेट्रोलपंपाचे काँक्रीटीकरण केले त्या वेळी मी त्या पट्ट्याचेसुद्धा काँक्रीटीकरण केले. कारण एकच की, रस्त्यावरून गाडी सरळ पेट्रोल पंपात येईल किंवा पेट्रोलपंपावरून गाडी व्यवस्थित रस्त्यावर जाईल.

साहजिकच आहे हा हेतू, तर तो साठ फुटाचा सरकारी पट्टा होता. त्यावर मी काँक्रीटीकरण

करून टाकले. मला सार्वजनिक बांधकाम विभागाची नोटीस आली आणि त्यांनी त्यात म्हटले की, तुम्ही आमच्या रस्त्यावर आमच्या परवानगीशिवाय काँक्रीटीकरण का केले याचे उत्तर द्या? नाहीतर आम्ही ते तोडून टाकू. ज्याने नोटीस दिली, तो माझा वर्गमित्र होता. मी दहावीत असताना तो माझ्याबरोबर होता. मी त्याला फोन केला, आम्ही एकमेकांना अरे-तुरे करूनच बोलायचो आणि विचारले की, ‘तू माझ्या नावाने नोटीस ठोकली?’ तर तो म्हणाला, ‘अरे, भंवरलाल, मी काय वार्डंट केले?’ मी म्हणालो की, ‘तुझ्या रस्त्यावर मी काँक्रीटीकरण केले, कारण तुझ्या खात्याकडे पैसे नाही. तेव्हा मी सर्व खर्च केला तर काय बिघडले?’ तर तो मला म्हणाला, ‘माझ्या बायकोसाठी तू साडी खरेदी केली तर मला शंका नाही का येणार? (हशा...) अरे प्रॉपर्टी माझी आहे आणि तू खुशाल’...तर हे क्लासीक उत्तर माझ्या सदैव लक्षात राहिले. मी माझ्या जीवनात कधीही ते विसरणार नाही.

माझ्यासमोर इथे असा प्रश्न उभा राहिला आहे की, जिल्हा परिषदेचा हा तलाव सुधरावयाचा आहे त्यासाठी पंधरा लाख रुपये लागणार आहे आणि ते दोन-तीन दिवसात पूर्ण होणारे काम नाही. साहेबाला समजण्यापूर्वीच चुपचाप करून टाकायचे, असेही काही जमण्यासारखेही नव्हते. मला असे वाटते, सहाशे मीटरचा तो तलाव आहे तीस फूट खाली जायचे पंधरा फूट वर आणि सर्व कामाला जवळ-जवळ एक महिना लागणार होता. तर मग काय करू बरे! परवानगी मिळणार नाही हे निश्चित होते! याबद्दल सगळ्यांचे एकमत होते. जिल्हा परिषदेचा जो अधिकारी आम्हाला सल्ला देत होता त्याचेही तेच सांगणे होते की, परवानगी काही मिळणार नाही; कारण ती शासकीय मालमत्ता आहे. त्यामुळे आता काय करायचे? मोठा प्रश्न पडला. चांगली कामे करत असतानासुद्धा काय काय अडचणी येत असतात बघा. मी एक दोन दिवस थांबून गेलो. रात्रभर विचार केला, काम झाले तर सर्वांचाच फायदा आहे. माझा एकट्याचाच फायदा आहे असे नाही. कारण पाणी जमिनीखालून कोठे जाईल हे माझ्या हातात नाही. साठवण्यापुरते माझ्या हातात आहे. परंतु जमिनीत गेल्यानंतर कोणताही साहेब, कोणतेही शासन, कोणतीही व्यक्ती याचा काही संबंध येत नाही आणि पाण्याला कुठून मार्ग मिळेल ते सांगता येत नाही आणि मलाच मिळेल हेही सांगता येत नाही. परंतु प्रश्न असा आहे पंधरा लक्ष रुपये खर्च करूनही मला पाणी मिळाले नाही तर तो धोका मी पत्करत आहे, त्यात विनाकारण माझे पैसे जातात.

वरच्या शेतात जर मी जलसंधारण केले आणि तिथे मला काहीच पाणी राहिले नाही, भुसभुशीत भाग होता म्हणून पाणी काहीच राहिले नाही आणि खालच्या शेतात ते केले तर ते त्याला मिळेल, असे करता-करता कोणाला तरी ते मिळेलच याबद्दल वाद नाही. तर शेवटी मी असा निर्णय घेतला नाही. आपल्याला मिळाले तर ठीक आहे खालच्या लोकांना मिळेल आणि कुठेही असले तरी ते कोणाला तरी मिळेलच म्हणून मी पंधरा लक्ष रुपये खर्च करायला तयार झालो. पण शासकीय परवानगीची अडचण आलीच. मी माझे सहाय्या-सहा पोकलन तिथे उभे केले आणि आठ दिवसांच्या आत तो पाझर तलाव उकरून टाकायचा आणि त्याला परत नवीन करून टाकायचा आणि पंधरा लक्ष रुपये आठ-दहा दिवसात संपवून टाकायचे आणि त्या दरम्यान जिल्हा परिषदचा कोणताही त्रास देणारा अधिकारी येणार नाही अशी प्रार्थना ईश्वराकडे करायची आणि आलेच तर जास्तीत-जास्त ते काय करतील? जेलमध्ये टाकण्यापूर्वी तर विचार करतील. या भल्या माणसाने काही स्वतःसाठी केले नाही, चांगली माणसे आहेत आणि शासनाकडून काही मागतही नाही, अशा प्रकारे मी स्वतःच्या सद्सद्विवेकबुद्धीला समजावले. कारण तीसुद्धा सहजासहजी ऐकत नसते. पण तिला समजावणे गरजेचे असते. तर मी तसा प्रयत्न केला आणि काय व्हायचे ते होईल असाही विचार केला. आता हाती घेतलेले काम तडीस न्यायचेच हा निर्धार दृढ केला.

आज तो तलाव बघितला, तर चौथे वर्ष आहे. मे महिन्यापर्यंत त्या तलावात पाणी आहे. आम्ही त्या तलावातले पाणी घेत नाही; पाणी जेथे जायचे तेथेच जाईल. तो काही विषय नाही. परंतु पाणी थांबते म्हणून ते पुढे जाऊ शकते आणि म्हणून त्या भागातील पुढच्या शेतकऱ्यांना साधारणतः पाच शेतकऱ्यांना तिथे आज आठमाही पीक घेता येते. आणि रब्बी पिकेसुद्धा ते शेतकरी घेतात! मला इथे हे शक्य झाले. पाचशे एकरावर सगळे हरित किंवा हॉर्टीकल्चर शक्य झाले. त्यानंतर मी आणखी दोन तलाव निर्माण केले हा भाग वेगळा. ते माझ्याच हद्दीत असल्यामुळे त्यात शासनाचा प्रश्न वगैरे निर्माण झाला नाही. इतर ठिकाणी आपण अशी व्यवस्था केली आणि एकाच वेळी एकात्मिक असा विचार केला, तर त्यामध्ये मृदूसंधारण हेही जमेल. त्यामध्ये जलसंधारणही जमेल.

शासनाच्या या योजनेमध्ये एक कमतरता आहे असे मला जाणवले. शासन काय करते की, पाझर तलाव बांधून सोडून देते आणि त्यानंतर ते पाणी जिथे जाईल तिथे जाईल असे त्यांनी ठरवले आहे आणि ते खरेही आहे. त्यावर त्यांचे काहीच नियंत्रण नाही. परंतु

मग खालच्या लोकांनी समजा विहिरी खोदल्या नाही, तर हे पाणी आणखी कोठे तरी जाईल. मग त्याचे काय? तर त्यावर शासनाचे काही उत्तर मला मिळाले नाही. कृषीमंत्री श्री. शरद पवार, मुख्यमंत्री श्री. विलासराव देशमुख साहेब यांच्याशी या संदर्भात चर्चा करताना मी मोकळेपणाने हे सर्व सांगितले आणि म्हटले ही, ‘तुमचे हे संधारण्याचे काम इथे थांबते! या पाझर तलावाचा उपयोग खालच्या शेतकऱ्याला जर होत असेल, तर तुम्ही त्यांना विहिरी खोदण्यासाठी मदत केली पाहिजे. जिथे बाय ऑन लॉ ची शक्यता आहे, त्याचा हा प्रवाह आहे त्याला देखील मदत होऊ शकेल.’ तर हा आपला कार्यक्रम पूर्ण कसा धरला जाईल? नाही तर परत इथे जरी मी पाझर तलाव खोदला तर तो जो खोदलेला नाला आहे तो वाहतच राहतो आणि नाल्यामधून पाणी पुढे-पुढे जातच राहते.

नाल्याचे पाणी उलचण्याची परवानगी याआधी लागतच होती, आजही लागतच आहे आणि यापुढे लागतच राहणार आहे. शासनाचा अध्यादेश बदललेला नाही. परंतु ‘पाणी अडवा पाणी जिरवा’ असे आपण होऊ देतो. कारण अजून कायदा बदललेला नाही. आपण परवानगी घेत नाही. परवानगी ही आपल्याला घ्यायलाच पाहिजे. ती आपण घेतच नाही. तरीही आपण ते पाणी अडवतो आणि जिरवतो, पण तोही गुन्हा धरला जात नाही. कारण कायद्याने आता जिल्हाधिकारी साहेबही बोलायला लागलेत की, ‘पाणी अडवा-पाणी जिरवा,’ पण अजून कायदा बदललेला नाही. त्याचे कारण आहे. त्यांच्या शेताखाली धरण आहे आणि त्यांचे धरण भरावे हा हेतू आहे म्हणून त्या धरणावाल्यांनी तो कायदा करायला लावला. वरच्या माणसाला पाणी मिळेल की नाही याची फिकीर झालेलीच नाही. विशेष म्हणजे खाली वाकोद गाव आहे.

माझ्या वाकोद गावाच्या बाजूने तीन किलोमीटरवर वाघूर नदीचा उगम आहे. माझ्या वाकोद गावात प्यायला पाणी नाही, त्याला ते तोंडापूरकडून पाणी आणून देतात आणि तोंडापूरजवळ आणखी एक खेडे आहे. सात किलोमीटर लांब आहे ते तेथून. तेथून पाईपलाईन येते आणि माझ्या गावात पाणी मिळते. ते वाघूरचे पाणी जामनेरला साठवतात. जामनेरकडून ते जळगावला आणतात आणि जळगावला पाणी देतात. वाघूर नदी माझ्याच गावावरून उगम पावते. तरीही माझ्या गावाला त्या वाघूर नदीच्या पाण्याचा एक लिटरचासुद्धा फायदा होत नाही. वाघूरचे पाणी जामनेरला साठवतात, जळगावला ते पोहचवतात त्यासाठी पस्तीस कोटी रुपयांचा खर्च आहे. ते धरण बांधण्यासाठी अजून तीस कोटी रुपयांचा खर्च आहे. म्हणजे पासस्ट-सत्तर कोटी रुपये त्या काळातले, असे खर्च केल्यानंतर जळगावला पाणी मिळेल. त्या धरणातल्या क्षेत्रामध्ये जे शेतकरी असतील त्यांना काही पाणी मिळणार नाही.

मला अजून हे समजलेले नाही त्या वाघूर नदीवर छोटे-छोटे बांध टाकले जिथे गाव आहे तिथे तिथे बांध टाकले. एका गावामध्ये जशी वस्ती असेल, त्याप्रमाणे तीन बांध टाकले. एका बांधाला सर्वसाधारणपणे तीस लाख रुपये खर्च आहे, असे जर आपण पंचवीस बांधही टाकले, तरी साडेसात कोटी रुपयात आपले काम होते! त्या परिसरातील सगळ्या शेतकऱ्यांना पाणी मिळणार आहे आणि त्या गावांमध्ये कधीही तुम्हाला टँकर पाठविण्याची वेळ येणार नाही. तोंडापूरहून पाणी आणण्याची गरज भासणार नाही. जळगावचे काय करायचे? हा प्रश्न कदाचित शिल्लक राहिल, तो गिरणेवरून सोडवायला पाहिजे कारण गिरणा येथून दहा किलोमीटरवर आहे आणि पस्तीस किलोमीटरवर असलेल्या वाघूरचे पाणी जळगावला आणायचे? हा सगळा जो द्राविडी प्राणायम आहे, तो या कल्पनेमधून निर्माण झाला.

धरण बांधण्याबद्दल माझे काहीच म्हणणे नाही. परंतु पाणी जेथून वाहते आहे, तिथे जर आपण ते थांबवले, जिथे मोडता आहे, तिथे जर आपण थांबवले तर ते सगळ्यात चांगले. जिथे पडले तिथेच थांबले पाहिजे. त्यानंतर वाहता वाहता ठिकठिकाणी थांबविल्यानंतर जर काही घटक उरले तर पुढे गेले पाहिजे आणि तिथे तुम्ही कितीही फूट उंच धरण केले तर काही हरकत नाही, पण पाण्याला कुठे मार्गच नाही ते सरळ धरण भरल्यावर समूहात मिळणार एवढा सोपा विचार आहे आणि तो विचार आता जिल्हाधिकारी साहेबांनी आणि जिल्हा-परिषदेच्या मुख्य कार्यकारी अधिकाऱ्यांनी माझ्या जन्मगावापुरता सोडवला आहे. त्यांनी आता आम्हाला परवानगी दिली आहे. कारण तुम्ही येथे बंधारा टाकू शकता पण पैसे माझे, आणि परवानगी शासनाची. तुम्ही रीतसर परवानगी दिल्यावरच मी ते बांधायला घेईल, ते मला करायचे आहे परंतु, मी ते नंतर घेईल, कारण मला माहिती आहे ना? जेवढे पाणी अडवेल तेवढे पाणी पुढच्या धरणात कमी जाईल म्हणजे वाघूर धरणाबद्दल वादच झाला ना?

जर शेतकऱ्यांना पाणी द्यायचे ठरवले तर शंभर बांध आपण बांधू शकू. मग त्या धरणाचे काय होईल? पण तुम्ही एक चूक केली की, एवढ्या लोकांना तुम्ही जीवनमरणाच्या प्रश्नावर सोडणार याला काय अर्थ आहे? वरचा जो माणूस आहे, जिथे पाणी आहे जिथे नदी वाहते आहे त्यांना आपण टँकर देतो आणि जळगावला पाणी पुरवठा झाला पाहिजे म्हणून आपण वाघूर धरण निर्माण करतो आणि गिरणा ही वाघूरपेक्षा मोठी असूनसुद्धा ते जमत नाही. या आपल्या नियोजनाला दिशा मिळाली; ती कुठे तरी दुरुस्त व्हायला

पाहिजे. ती जर दुरुस्त व्हायची असेल, तर मग आपण ‘पाणी अडवा पाणी जिरवा’ आणि त्याबरोबर ‘जमीन वाचवा’ ही मोहिमसुद्धा हाती घेतली पाहिजे!

मित्रांनो, या जमिनीबद्दल एक चांगले वाक्य एका चिंतकाने म्हटलेले आहे. ते असे की, ‘जो देश आपली माती घालवतो, तो देश आपला आत्मा घालवतो!’ इथे मातीमध्ये सगळेच चालते, आणि आपल्या नशिबी आलेला जो महाराष्ट्रातला भाग आहे त्याला डेक्कन ट्रॅप म्हणतात. त्याला दुसरा शब्द आहे ‘बल्साट रॉक बेस्ट,’ तो आपल्या नशिबी आहे. पण त्यावरही जी दोन फूट- चार फूट माती असेल, ती तरी निदान आपण सांभाळून ठेवली पाहिजे. ती सांभाळण्यासाठी म्हणून मृदसंधारण आणि जलसंधारणही अशी एकात्मिकपणे चालत असतात आणि तसाच तो कार्यक्रम चालवलाच पाहिजे गतीने हे झाले पाहिजे. त्यासाठी मृदसंधारण, जलसंवर्धन आणि अॅग्रोफॉरेस्टी हे सगळे विषय, एकाच अधिकाऱ्याकडे पाहिजे, जेणेकरून तो एकात्मिकपणे विचार करून निर्णय होऊ शकेल, त्याला पैसाही उपलब्ध राहिल. दोनही विभागात योग्य तो समन्वय घडवून आणले आणि एकतरी काम मार्गी लावेल, अशी परिस्थिती निर्माण होईल.

मित्रहो, मला असे वाटते की, आपण ही जलसंधारण प्रादेशिक कार्यशाळा इथे घेतली, पण वेळ मिळेल, त्यावेळी हे सर्व परत एकदा बघून घ्या. इथे एकात्मिक नियोजन आहे पाण्याचे, जमिनीचे आणि त्याबरोबर शेतीचे त्यापुढची पायरी म्हणजेच, ऑर्गॅनिक फार्मिंग हेसुद्धा झाले. सेंद्रिय शेती केवळ प्रचार करून होणारी गोष्ट नाही, त्यासाठी आपल्याला ऑर्गॅनिक मॅन्युअल निर्माण करायला पाहिजे ते म्हणजे फक्त आपली जी गुरे ढोरे आहेत त्यांचे शेण पडते त्याला जर ऑर्गॅनिक मॅन्युअल म्हणत असाल, तर ते पुरेसे नाही. तेवढे आपल्याला पुरत नाही म्हणून आपण त्याचा विचार केला पाहिजे की, आपण ऑर्गॅनिक मॅन्युअल कसे उभे करावे? किंवा कसे निर्माण करावे? तोही कारखाना आम्ही इथे टाकला आहे.

आज आपण पाच हजार टनापर्यंत बनवतो पण ते स्वतःसाठीच वापरत आहोत अजून मार्केटमध्ये आपण ते विक्रीला काढलेले नाही. परंतु ऑर्गॅनिक मॅन्युअल हे प्रत्येक खेड्यात निर्माण होऊ शकते. प्रत्येक गावात निर्माण होऊ शकते. प्रत्येक घरात निर्माण होऊ शकते, प्रत्येकाने तसे करायचे ठरवले तर खूप खूप चांगले होईल. ते साधे तंत्रज्ञान आहे. आपण आता एकवीस दिवसांमध्ये कंपोस्ट खत निर्माण करू शकतो. तुमच्या पब्लिसिटी खात्यामध्ये ज्यावेळी पहिल्यांदा हा भारत सरकारचा विषय आला त्यावेळेला कंपोस्ट खत बनवायला

सहा महिने लागत होते. आता हळूहळू पंचेचाळीस दिवसावर पोहचले. आता आम्ही एकवीस दिवसांवर पोहचलो, हे तंत्रज्ञान साधे सोपे आहे. हे तुम्ही खेड्यापाड्यापर्यंत पोहचवू शकलो, तरी शेतकऱ्यांना खूप मदत होणार आहे. कारण एकवीस दिवसांमध्ये अशा पद्धतीने चांगले खत निर्माण होऊ शकते.

या खताची आणखी एक पंचाईत आहे, या खताबरोबर तण हे फार जास्त येते आणि त्या तणामुळे वेगळा पैसा खर्च करावा लागतो. तो डबल असतो या खतापेक्षाही आणि तो डोक्याला हात लाऊन बसतो की, आता हे तण कसे काढू? कारण त्या हंगामात कामासाठी काम करणाऱ्या महिलाच भेटत नाहीत आणि ते तण काढण्यामध्ये कमीत-कमी एकरी पाचशे रुपये खर्च येतो. दोन वेळा, तीन वेळा काढले त्यातच पंधराशे ते दोन हजार रुपयांपर्यंत खर्च होतो, हे गणित त्याच्या कक्षेत बसत नाही म्हणून कंपोस्ट केल्याशिवाय त्याने खत टाकायला नको, ते जास्त उपयुक्त आहे! हे खत दहा दिवसात निर्माण कसे करायचे? याबद्दलचे आपले संशोधन सुरु आहे. मला विश्वास आहे की, तीन महिन्यांच्या आत दहा दिवसांमध्ये मी हे कसे निर्माण होऊ शकेल. ह्या विषयावर वर्षभरामध्ये हे खत तुम्हाला उपलब्ध होईल. त्याची बेसिक आयडीया मी आपल्याला देतो की, बायोगॅसचा प्लान्ट असतो त्यामध्ये या सगळ्या गोष्टी आधी टाकायच्या म्हणजे पेन्ट असो, डेप असो, एफ.वाय.एम. असो. हे सगळे पदार्थ आहे ते गॅसच्या ओव्हरटँकमध्ये टाकायचे त्यामध्ये त्याला कुजू द्यायचे आणि ती कुजण्याची प्रक्रिया दहा दिवसात होते आणि दहा दिवसात आपले कंपोस्टखत तयार होते आणि हे सगळे आपण टाकत असतो त्याला आपण टिप टॉक्सीफाईड करायला पाहिजे.

आपण जर केवळ डेप टाकत राहिलो तर ती विशिष्ट काळानंतर जमिनीला मारक ठरू शकते आणि म्हणून आपल्याला पेंडचे खत फार चांगले. परंतु टॉक्सीन आहेतच त्या डी टॉक्सीफाईड होऊन जातील आणि आपल्याला दहा दिवसात खत मिळेल, अशी सर्वसाधारणपणे कल्पना आहे. तेव्हा ऑरगॅनिक फार्मिंग आणि जलसंधारण-मृदूसंधारण याचे एक मॉडेल आहे. ते आपण जरूर बघावे आणि हा संदेश प्रत्येक खेड्यात पोहोचवला, तर तिथला शेतकरी सुखी होईल.

मित्रांनो, असे जर तसे झाले तर आजच्या या कार्यशाळेचे चीज झाल्यासारखे होईल. आपण मला हे सर्व सांगण्याबाबत संधी दिली याबद्दल संयोजकांचे मी मनापासून आभार मानतो. जिल्हाधिकारी श्री. साबदे साहेबांनी आपला अनमोल वेळ याठिकाणी दिला.

‘जो देश माती घालवतो, तो देश स्वतःचा आत्मा घालवतो!’

त्यांचेही आभार मानतो. आपण सगळे समजावून घेतले त्याबद्दल आपले सर्वांचे आभार मानतो आणि मी माझे बोलणे इथे थांबवतो.

जय हिन्द! जय महाराष्ट्र!